

DOI: [HTTPS://DOI.ORG/10.37075/AIR.2021.03.02](https://doi.org/10.37075/AIR.2021.03.02)

ПРАВОТО И НЕГОВИТЕ ИЗВОРИ
В ЕВРОПЕЙСКАТА ПЕРИФЕРИЯ
НА ВИЗАНТИЯ (IX – XV В.)
I. МИСИЯТА НА СВЕТИТЕ БРАТЯ КИРИЛ
И МЕТОДИЙ. ПРАВНИ ПАМЕТНИЦИ
В БЪЛГАРИЯ, СЪРБИЯ, РУСЬ И МАДЖАРСКО

LAW AND ITS SOURCES IN THE
EUROPEAN PERIPHERY OF BYZANTINE
EMPIRE (IX – XV CENTURIES).
I. THE MISSION OF THE SAINT BROTHERS CYRIL
AND METHODIUS. LEGAL
MONUMENTS IN BULGARIA, SERBIA,
RUS' AND HUNGARY

Иван Билярски¹

SUMMARY

The article focuses on the study of legal sources and the sources of legal history, accenting the reception of the Byzantine law in the European neighbours of the Empire. We pay particular attention to the results of the

¹ Тази публикация съдържа резултати от изследване, финансирано със средства от целева субсидия за НИД на УНСС по договор № НИД НИ-16/2021: *Преводи на правни текстове и изграждане на модерния български правен език*. Проф. д.н. Иван Билярски, Институт за исторически изследвания, Българска академия на науките, e-mail: ivan.biliarsky@gmail.com ... (Professor, DSc. Ivan Biliarsky, PhD, Institute for Historical Studies, BAS, e-mail: ivan.biliarsky@gmail.com).

Cyrillo-Methodian mission in Great Moravia and its legacy in the domain of law. In the first part that forms this article, the study presents the secular law sources in Bulgaria, Serbia, Rus' and Hungary.

KEY WORDS

Byzantium; legal history; Slavia Orthodoxa; Middle Ages; Law Sources

1. ТЕМАТА И ОБХВАНАТИЯ ПЕРИОД

Въпросът с изворите за историята на правото в българската средновековна държава е невероятно усложнен от тяхната изключителна бедност. Не ми е известна друга правна система, която да е толкова слабо документирана. Разполагаме с преводите от гръцки на няколко закона, повечето от които са обект на дискусия и понякога на отричане на самото им присъствие в България. Отделно стои питането дали преводът означава действително правоприлагане и присъствие в действащата правна система, или е изготвян с други цели. Тук се сблъскваме и с липсата на документи. В България разполагаме с около десетина владетелски актове и с нито един частен такъв (договор, завещание или каквото и да било), както и с нито един съдебен акт и въобще с акт на някакво правоприлагане.

Положението и в другите съседни страни е зле документирано, ала никъде не дотам слабо. Българите, заедно със сърби, руси, румънци и в по-ранния период маджари, се намираме в сходно положение като част от т.нар. Византийска общност или Византийски свят. Влиянието на Империята е изключително силно и то прониква във всички сфери на културата, но в Църквата, държавата и правото е изключително могъщо. Тъкмо затова бих искал да предложа един преглед на правните извори в тези страни, които се основават на превод или компилация от гръцки и имат пряко отношение към формирането на правния език в България.

Нека първо да си зададем въпроса какво означава „право“ и какво ние тук ще разбираме под този термин! Преди да се опитаме да проследим възможните отговори, нека кажем, че правото е съществен културен феномен, неразделна част от нормативността, която пък е в сърцето на главните ценности на всяка култура. Тя се ситиуира там в две свои качества: като ценност сама по себе си и като пазител на другите

ценности и така на културата като цяло². Правото е съществена част от нормативността и затова би трябвало да уточним какво ще разбираме под „право“, „извор на правото“ и „извор за историята на правото“. То може да бъде разглеждано 1) като позитивна нормативна система, която регламентира и регулира обществените отношения; 2) като „живо право“, т.е. същите тези отношения, които следват определени идеи, правила и практики; 3) като ценности и идеи, които определят „справедливостта“ на организирането на въпросните отношения и така раждащи правилата, които поставят границите на разбирането на „доброто и благото“. Тези наблюдения ни водят към поставянето на проблема за **правните извори**: както е отношението на „изворите на правото“ и „изворите за историята на правото“. Разликата между двете е доста ясна, макар и да са терминологично близки.

Изворите на правото показват откъде идат правните норми. Това може да е 1) **законодателството**, разбирано като изразена Божия воля или такава на държавата, посредством нейните законодателни органи; 2) **обичаят**; 3) **прецедентът** (в ранните епохи той силно се доближава до обичая) или междудържавните договори³. Разбира се, трябва да си дадем сметка, че това са възможните извори, които обаче не са характерни за всяко едно общество, а особено за българското през ранната епоха.

Изворите за историята на правото са свършено различно нещо: те не създават правила и не са път към тяхното установяване, а ни доставят знания за правилата в тяхната съвкупност и системност през повече или по-малко отдалечени епохи. Те са материалният носител и доставчик на знания, които ни дават възможност да изучаваме историческите нормативни системи. Следващите страници са посветени именно на тях.

Изучаваният период, както е определен в заглавието, обхваща цялата средновековна епоха от наченките на държавност у споменатите народи, до османското завоевание, което поставя началото на модерните времена. През тази епоха балканските народи приемат Християнството и много от тях се колебаят между двата големи центрове на тогавашния свят: Константинопол и Рим, между Империята и Светия престол. Това е времето на формирането на институциите на възникващите нови държави и на тяхното право. Относно Варварската епоха

² Iv. Biliarsky. *Word and Power in Mediaeval Bulgaria*. Leiden – Boston, Brill, 2011, p. 183 – 203.

³ P. B. Cliteur. *Incipient Law. Aspects of Legal Philosophy*. Feldbrugge F. J. M. (ed.). *The Law's Beginnings*. Leiden-Boston, Martinus Nijhoff, 2003, p. 1 – 6.

обикновено говорим за два главни процеса в правотворчеството: кодифициране на обичайното право или рецепция на Римското право.

При всеки един от съседите на Империята ситуацията е различна. При Южните славяни държавообразователният процес се извършва на бивша ромейска територия. Това е особено видимо в случая с България, в която тези процеси начеват най-рано, но също и за Сърбия. Русь и маджарите не срещат директно съществуваща римска традиция. Можем да съзрем и други общи черти: държавообразуването има за свой главен извършител един различен народ или предводител (прабългарите, скандинавските варязи, франкът Само и т.н.), около когото славяните се групират. Естествено е, че тази ситуация има своите последици в правната сфера, доколкото господстващото малцинство има свои обичаи и традиции, които повлияват наченките на създаването на някакво общо обичайно право.

Ако говорим за писаното право, то тук вече влиянието на Империята е подавяващо и всеобемащо. От нея идат всички модели и тя е изворът на рецепцията на идеите за държавата и правото. След покръстването си всички тези народи получават римското право в неговата византийска интерпретация с текстове, създадени основно през иконоборската и пост-иконаборската епохи. Това до голяма степен може да се каже и за маджарите, които по-сетне се присъединяват към западното християнство и моделите им идат вече предимно от Рим.

2. МИСИЯТА НА СВЕТИТЕ СОЛУНСКИ БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ В СРЕДНА ЕВРОПА И НЕЙНОТО ЗНАЧЕНИЕ ЗА ИСТОРИЯТА НА ПРАВОТО В СЛАВЯНСКИТЕ СТРАНИ

Мисията на светите братя Кирил и Методий сред западните славяни е била поискана от княз Ростислав, владетелят на Великоморавия, и наредена и организирана от византийския император Михаил III. По своя характер тя е благовестителна и просветителна мисия, целяща покръстването и дълбоката християнизация на славянските народи от Средна Европа. Видяна през призмата на историческия контекст на тогавашна Европа и във връзка с политическото въздигане на Източната Римска империя след края на иконоборската криза, тя може да бъде осмислена и като част от религиозното, културно и политическо проникване на Византия на северозапад. Със сигурност мисията няма правен характер, сиреч няма характера на съзнателно разпространяване на Римското право в неговата византийска интерпретация. При все това тя

оставя множество преведени от гръцки или компилирани въз основа на византийски оригинали правни текстове. Просветителската мисия на свв. Кирил и Методий поставя и началото на славянския юридически език, който намира впоследствие своето място в законовите текстове на всички страни от *Slavia Orthodoxa*. Така, тези правни и имащи отношение към правото текстове биха могли да бъдат назовани *Legatum iuridicum Sancti Methodii* или **Правният завет на свети Методий** тъй като те излизат изпод перото на по-стария от двамата братя или на неговите непосредствени ученици и имат своето разпространение сред всички православни славяни⁴.

Нека се опитаме тук да ги проследим и представим накратко!

Методиевият номоканон⁵ е по същество преработен превод на ромейския сборник „Синагога/Свод на каноните“ (*Συναγωγή κανόνων*) от 50 титула на забележителния юрист от Антиохия и сетне Вселенски патриарх от 565 до 577 Йоан Схоластик. За превода на св. Методий ние знаем от съобщението в глава XV в неговото житие, където този факт е споменат наравно с превода на Светото Писание⁶. Текстът на Номоканона има своето по-сетнешно доразвитие сред Южните и Източните славяни. Въпреки че във Византия Синагогата на Йоан Схоластик е била заменена от Номоканона на св. патриарх Фотий, тя има своята съществена роля за славяните и за формирането на правната култура сред православното славянство.

Законът за съдене на хората е понякога основателно наричан „най-старият славянски закон“. Очевидно е, че той представлява компилация въз основа на титул XVII на Еклогата, но самият произход на текста и средата, в която е извършена компилацията поставя множество проблеми сред изследователите. Законът е достигнал до нас в две основни редакции – Кратка и Пространна, като Кратката е по-стара и по-близка с оригиналната. Не разполагаме с нито един южнославянски препис на Закона, ала при все това първите изследователи на текста утвърждават неговия български произход. Вероятно причина за тази позиция на руските учени от XIX в.⁷ се дължи на общото мнение, че

⁴ Iv. Biliarsky, and M. Tsibranska-Kostova. *Legatum iuridicum Sancti Methodii et les Balkans. Études balkaniques* 19, 20 (2013 – 2014), p. 43 – 61.

⁵ На този паметник ще се спрем по-подробно в последваща статия, където ще бъдат представени църковно-правните паметници. Тук го отбелязвам само като дело на св. Методий.

⁶ Б. Ангелов и Хр. Кодов. *Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. 3.* София, БАН, 1973, с. 182.

⁷ Барон Г. А. Розенкамф. *Обозрение Кормчей книги и историческом виде.* Москва, Унив. тип., 1829, 1846; idem. *О значении Кормчей в систем древнего русского права.*

България е била класическата страна на славянската писменост през IX – X в. Само малко от тях са направили изключение от това общоприето тогава становище за произхода на Закона⁸. Истинското предизвикателство срещу идеята за български произход на интересувания ни правен паметник иде през 40-те и 50-те години на XX в., когато Н. F. Schmid и J. Vašica публикуват своите изследвания, които отричат българския произход на Закона и го свързват с Кирило-Методиевата мисия в Панония и Великоморавия⁹. Немного по-късно, руският и югославски канонист В. Н. Троицкий предлага своята хипотеза за създаването на Закона за съдене на людетe в Македония¹⁰. Според него, той отново е дело на св. Методий, но вече в качеството му на управител на византийска клисура (неголяма административна единица) по средното течение на река Струма. Българските учени продължават да поддържат тезата за произхода на Закона от България, основавайки се на предимно патриотични чувства¹¹. Руския изследовател К. А. Максимович обаче е първият, който не само отрича българския произход на правния паметник, но и изобщо присъствието му когато и да било в Първото

Москва, Унив. тип., 1860 и др. Вж. също R. Hube. *O znaczeniu prawa rzymskiego i rzymsko-bizantyńskiego u narodów słowiańskich*. Warszawa, Drukarni Gazety Polskiej, 1868 и B. Bogišić, *Pisani zakoni na slovenskom jugu*. Zagreb, Југославенска академија знаности и умјетности, 1872.

⁸ А. И. Соболевский. Церковно-славянские тексты моравского происхождения. *Русский филологический вестник* 43 (1900), с. 150 – 217.

⁹ Н. F. Schmid. La legislazione bizantina e la pratica giudiziaria occidentale nel più antico codice slavo. G. Moschetti (a cura di). *Atti del Congresso internazionale di diritto romano e di storia del diritto, Verona 27-28-29-IX-1948*, vol. I. Milano, 1951, pp. 397 – 403; J. Vašica. L'origine cyrillo-méthodienne du plus ancien code slave, dit 'Zakon sudnyj ljudem'. *Byzantinoslavica* 12, 1-2 (1951), pp. 154 – 174; J. Vašica. K lexiku Zakona Sudného Ljudem. *Slavistična Revija* 10, 1 – 4 (1957), pp. 61 – 66; J. Vašica. K otáze původu Zakona Sudného Ljudem. *Slavia* 30, 1 (196), pp. 1 – 19; F. Grivec, Zakon Sudnyi in Clozov Glagolit. *Slovo* 6 – 8 (1957), pp. 35 – 45; V. Procházka. Posluch et vidok dans le droit slave. *Byzantinoslavica* 20, 1959, pp. 231 – 251 et alii.

¹⁰ С. В. Троицкий. Святой Мефодий как славянский законодатель. *Богословские труды* 2. Москва, 1961, с. 84 – 141; idem. Св. Мефодий как автор Закона судного людем. *Македония и македонцы в прошлом*. Скопье, 1970, с. 441 – 453; Кр. Илиевска. *Законъ соудный людемъ*. Скопје, МАНУ, 2004.

¹¹ М. Андреев. Към въпроса за произхода и същността на ЗСЛ. *ГСУ, ЮФ* 49 (1957), с. 1 – 60; idem. ЗСЛ – старобългарски правен паметник. *Правна мисъл* 1 (1958), с. 13 – 27; idem. Является ли ЗСЛ древнеболгарским юридическим памятником? *Славянский архив* 2 (1959), с. 3 – 22; idem. Къде е бил създаден ЗСЛ? *Славянска филология* 5 (1963), с. 113 – 136; idem. ЗСЛ – ценен паметник на българската средновековна култура. *Език и литература* 3 (1968), с. 1 – 18; В. Ганев. *Законъ соудный людемъ*. София, БАН, 1959, с. 7 – 25; Б. Яновски. Още по въпроса за произхода и същността на ЗСЛ. *ГСУ, ЮФ* 52 2 (1962), с. 323 – 404.

Българско царство¹². Трябва да се подчертае, че последните изследвания, включително и на български учени, потвърждават по-скоро тезата за неговия панонско-моравски произход¹³. Това заключение се основава както на исторически и правни, така и на езикови аргументи, а също и на социални характеристики на средата, в която е извършена компилацията: тя има своите корени в църковните среди, целта ѝ е главно налагането на християнска нравственост сред новопокръстеното население и утвърждаване на новата вяра в страната.

Към споменатите два правни текста, излезли вероятно изпод перото на архиепископа на Великоморавия, можем да добавим и колекцията, наречена *Заповеди на светите отци* от „Синайски евхологон“ (*Euchologion Sinaiticum*), глаголически ръкопис от X – XI в., в библиотеката на манастира Св. Екатерина в Синай, Египет¹⁴. Това е **покаен номоканон** (назоваван в латинската традиция **пенитенциал**, а гръцката/византийската **канонарий**), който представлява църковно-правен сборник, предназначен за осъществяване на покаяната дисциплина, на която ще се спрем по-нататък в изложението. Специално Пенитенциалът **Заповеди на светите отци** представлява изключение в рамките на средновековното славянско право, тъй като е зает не от византийското, а от западноевропейското канонично право. Той представлява адаптация на франкския **Мерзебургски пенитенциал** (*Poenitentialium Merseburgense*) от VIII – IX в. и изворът му трябва да бъде търсен в латинската традиция на Западната църква. Общоустановеното мнение е, че тази адаптация е свързана с името на св. Методий и неговия кръг.

Друг текст, който произхожда от кирило-методиевската мисия в Средна Европа и свързан с правната проблематика е т.нар. **Анонимна хомилия** от глаголическия „**Клоцов сборник**“ (*Codex Clocianus*)¹⁵.

¹² К. Максимович. *Законъ соудныхъ людѣмъ: Источниковедческие и лингвистические аспекты исследования славянского юридического памятника*. Москва, Древлехранилище, 2004.

¹³ Biliarsky, Tsibranska-Kostova (2013-2014), p. 43 – 63; Iv. Biliarsky, První stat' Zákona sudnyho ljudem a právní dědictví moravské misie svatých bratří Cyrila a Metoděje. *Kouřil, P. et al. (ed.). Cyrilometodějská misie a Evropa – 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu*. Brno, Archeologický ústav Akademie věd ČR, 2014, p. 216 – 226.

¹⁴ К. А. „Максимович. „Заповеди святых отец“. Латинский пенитенциал VIII в. в церковнославянском переводе. Москва, ПСТГУ, 2008; М. Tsibranska-Kostova. Le premier pénitentiel vieux slave *Zapovedi svetih otec en tant que modèle de texte. Scripta & E-Scripta* 2 (2004), pp. 243 – 258; М. Цибранска-Костова. *Покаяната книжнина на Българското средновековие IX – XVIII в. (езиково-текстологични и културологични аспекти)*. София, Валентин Траянов, 2011, с. 56 – 150.

¹⁵ A. Dostał. *Clozianus Codex glagoliticus*. Praha, Československá akademie věd. Sekce jazyka a literatury, 1959; F. Grivec. Duo sermons s. Methodii Thessalonicensis. *Orientalia*

Това е реторично произведение, съдържащо нравствени поучения, имащи отношение към проблематиката за властта и правото и особено към съдебния процес, правосъдието и справедливостта. При все това трябва да се отбележи, че това не е точно „правен“ или „нормативен“ текст в собствения смисъл на думата.

Важно е да се знае, че приписването на тези текстове на св. Методий и неговите ученици не е единодушно прието в науката. Ще се върнем на този проблем, а тук само ще отбележа, че основното е дали и как тези текстове биха могли да достигнат до България след разгрома на мисията, последвал смъртта на св. Методий и прогонването на неговите ученици от Великоморавия. Отговорът е труден и усложнен от обстоятелствата, а също би трябвало да бъде даван за всеки текст поотделно. Искам обаче да подчертая, че това е част от общото наследство на *Slavia Orthodoxa* и от византийската правна култура и нейния завет към другите народи от Средна и Източна Европа и Балканите.

3. БЪЛГАРИЯ И СЪРБИЯ

Българската държава възниква като политическа организация на степен народ, установил се първоначално по северните брегове на Черно море, а сетне в североизточния ъгъл на Балканите, след пристигането на ордата на хан Аспарух на десния бряг на Дунав. Първоначално това е зараждаща се държава от „варварски“ тип¹⁶, подобна на германските кралства на територията на Западната Римска империя. Що се отнася до нейното развитие в правната област, то средновековната ѝ история може да бъде разделена на две основни епохи: преди и след Покръстването. Традиционното деление на Първо и Второ български царства е коректно по отношение на други исторически феномени и културни сфери, но не и по отношение на правото. След Покръстването, българската държава поема по пътя на рецепция на византийското право и правна култура – поне на високото и официално ниво, и не го изоставя, даже като отделни правни паметници, до края на Средновековието. Видяхме значението на мисията във Великоморавия, а нейното дело бива продължено в Преслав и допълва развитието на правния език с първоначално глаголическо, а сетне с кирилско, сиреч

christiana periodica 16 (1950), p. 440 – 448; J. Vašica. Anonimní homilie rukopisu Clozova po stránce právní. *Slavia* 25 (1956), p. 221 – 233.

¹⁶ Ив. Божилов. *История на средновековна България. Т. I. Варварска България*. София, Бълг. ист. насл., 2017, с. 77 – 119.

гръцко, писмо. Общата цел на тези процеси е благовестителна и за цялостно приемане на Христовата вяра, а по отношение на държавата, това е нейната консолидация и утвърждаване в рамките на Източното Християнство.

Сръбската държава се ражда малко по-късно и след християнизацията тя се развива като типична страна от **Византийската общност**. В този смисъл можем да твърдим, че българи и сърби, а сетне и румъните през по-късната епоха имат своето общи византийско наследство, което особено силно доминира в сферата на правото и институциите. Именно това ме мотивира да представя заедно правната история на България и Сърбия през християнската епоха през Средновековието. Правната история на Влашко и Молдова начева по-късно и затова ще остане встрани от нашите интереси, като само ще бъде маркирана на съответните места.

3.1. Правото през езическата епоха от българската история (до втората половина на IX век)

През езическата епоха България се характеризира с разделение, което обхваща целия социален живот, религията, културата, властта, правото. Това е характерна черта на варварската държава – държава на завоеватели, установила се върху бивша територия на Империята с управляващо малцинство на завоевателите и мнозинство на завареното население. Разбира се, всеки случай има своите характерни особености и една от тях относно България засяга правната област. Обикновено в европейския Запад разделението във варварското германско кралство е между римското право на завоюваните и германското обичайно право на завоевателите, като и двете системи биват обект на кодифициране в отделни правни сборници¹⁷. У нас данни за такова няма и намираме пълно доминиране на различни обичайни системи на разните народи, намиращи се под властта на хана. Доколкото самата държава се е намирала в процес на своето раждане, който не е бил завършил докъм средата на IX век, то изглежда прабългарските властващи са се задоволявали само да признават (вероятно не изрично, не с особен владетелски акт), да санкционират и да закрилят съществуващите правила и предписания за изискуемо поведение. Нямаме достоверни данни за

¹⁷ Вж. скорошно обобщение по темата с предходната литература: K. Shoemaker. Germanic Law. H. Pihlajamäki, and M. D. Dubber, and M. Godfrey (Ed.). *The Oxford Handbook of European Legal History*. Oxford, OUP, 2018, Online Publication Date: Aug 2018 DOI:10.1093/oxfordhb/9780198785521.013.11 (посетен 23.03.2022).

никакво кодифициране и систематизиране на тези правила в някакъв сборник, което е и съществена разлика с положението в германските варварски кралства. Така, за да получим представа за правилата и практиките през онази епоха, трябва да събираме отделни парченца от различни наративни извори и да се опитае да ги подредим.

Със сигурност, най-важният извор за българското обичайно право, всъщност за това на прабългарите, са **Отговорите на папа Николай I на допитванията на българите** (*Responsa Nicolai Papae I ad consulta Bulgarorum*)¹⁸. Отговорите на Папата на въпросите на българския владетел обхващат широк спектър проблеми от обществения живот, много от които имат пряко отношение към правото. Те са така изградени, че да дадат представа за въпросите, които не присъстват в самия достигнал до нас текст на трактата. Понтификалните *responsa* несъмнено представляват част от каноничното право на Римската църква за източните конгрегации, ала като извор за обичайното право на българите през онази епоха значение имат най-вече самите въпроси. Хан Борис-Михаил пита и иска информация в различни правни области: личното и семейно право, углавното право, процеса и свидетелите, административни правила, военни структури и изисквания, социалната, църковната и политическата организираност¹⁹. Текстът съдържа правила за всекидневния живот, както и за церемониални практики на Църквата, които могат да бъдат видени през призмата на каноничното право. Този изключително интересен извор е бил предмет на множество изследвания, но все още се нуждае от задълбочен юридически коментар, както и от паралели с практики от страни в сходна степен на развитие.

Разбира се, не можем да пренебрегнем случая с т.нар. „Крумови закони“. Предварително искам да кажа, че самото им съществуване е по същество невероятно. Единствената информация за тях черпим от византийския лексикон Суда от X в. и от неговия славянски превод, извършен през XVI в.²⁰ Това е разказ, който има характер единствено на художествено послание, за въображаем опит да се създаде някакъв

¹⁸ Д. Дечев. (изд. и превод). *Отговорите на Папа Николай I на допитванията на българите* (*Responsa Nicolai Papae I ad consulta Bulgarorum*). София, Печатница на Армейския военно-издателски фонд, 1922, с. 1 – 119.

¹⁹ Н. Благоев. Извор за историята на българското право. *Responsa Nicolai Papae I ad consulta Bulgarorum*. Сб. БАН, 6, Клон Историко-филологичен и Философско-обществен 4 (1916), с. 1 – 117, бел. с. 194 (и лит. цит.).

²⁰ Им. Вѣккер (φιλολογική ἀποκατάστις). *Λεξικὸν Σούδα* (Σοῦδα). Γεωργιάδης – Βιβλιοθήκη τῶν Ελλήνων. 8, 1990, σ. 225 – 226; В. Н. Златарски. *История на българската държава през средните векове. Т. I. Ч. I. Епоха на хуно-българското надмощие*. София, Наука и изкуство, 1970, с. 545-550 (превод, вж. и с. 365 – 366).

обичаен кодекс в България от началото на IX в. Той разказва как след победата над аварите и унищожаването на техния хаганат, българският владетел се срещнал и разговарял с пленените аварски първенци. Той попитал каква е причината за провала на държавата им и след като чул отговора, обявил своите закони. Владетелят забранил корупцията, несправедливото и лъжливо обвиняване пред съда на достойни хора от клеветници, липсата на състрадание и помощ на бедните, както и употребата на вино. Изворите са много бедни, ала дори и при това положение виждаме, че става дума за очевиден **топос** и разказът фактологично е недостоверен. В този смисъл би трябвало да го отхвърлим като извор за историята на българското средновековно право и да го оценим само като литературна творба или като някакъв далечен и преиначен спомен за опит за централизиране на властта при хан Крум²¹. Дори и да е имало някакъв опит за събиране на правните обичаи в езическа България, то до нас не е достигнало никакво сведение за него.

За да опитаме да обобщим знанията си за наченките на правната култура в ранносредновековната българска история, то трябва да заявим, че става дума за типично варварско общество, намиращо се в преходно състояние от племенна организация към държавна власт и изграждане на държавни структури. То се основава върху военната организираност, а в правната сфера – върху обичаите на различните съставляващи го елементи. Много от правилата, споменати в **Отговорите на папа Николай** имат своите съответствия у други европейски или степни народи, основната разлика с които е, че в България няма и следа от кодификация на тези обичайни правила. Писаното право иде след Покръстването и книжовността, свързана с писмеността и азбуката, а най-вече с присъединяването на България към византийската култура, включително и правната.

3.2. Християнските България и Сърбия

Българи и сърби има сходна и взаимоповлияна правна култура през Средновековната епоха след приемането на християнството. Това не означава, че между двете страни няма различия, че един или друг правен текст не е бил преведен или компилиран в едната или в другата от

²¹ Д. Найденова. Историческата достоверност на лексикона „Суда“ като източник за законодателството на хан Крум. *Старобългарска литература* 35 – 36 (2006), с. 167 – 180. Авторката прави критичен преглед на предходната историография и предлага нова интерпретация на разказа.

тях. През ранната епоха, може да се каже, център на рецепцията на византийското право и на преводаческата активност за южните славяни е Преслав, но за Късното Средновековие, сръбските книжовници и „законотворци“ доминират в тази си дейност. Същественото е, че преведените или компилирани паметници – независимо къде са възникнали, принадлежат към общо наследство, което пътува и сред българи, и сред сърби, и сред румъни и така създава общо правно културно пространство. Характерната черта на това общо пространство е, че то – поне на официално писмено ниво – е стриктно определено от възприемането на Римското право така, както то е било интерпретирано във Византия²². Това е част от културното влияние на Константинопол и от присъединяването на православните славяни към **Византийската общност** с приемането на християнството. За съжаление, не можем да проследим този процес в детайли поради липса на достатъчно извори. За България не разполагаме с почти никакви документи, освен десетина на владетелски акта. В Сърбия документацията е по-добра, ала и там е трудно да изясним отношението и приложимостта на писаното и обичайното право. Всичко това допълнително се затруднява от недостатъчността или понякога пълното отсъствие на южнославянски преписи на законовите текстове, които обикновено са достигнали до нас в източнославянски такива. Доколкото писаното право е било византийско, това създава съмнение дали може да го съотнасяме и към положението на Балканите. Тук ще се опитам да представя основните правни текстове, за които имаме сведения без да правя разлики относно положението в България или в Сърбия, освен в случаите, когато това е очевидно необходимо.

3.3. Светски правни паметници: *Еклогата* и *придружаващите я закони*, *Закон градски*, *Законник на цар Стефан Душан*

- **Еклогата** (*Εκλογή νομῶν*) е законов сборник, изготвен като адаптация и съкращение на Юстиниановия *Corpus iuris civilis* по вре-

²² Струва ми се, че този факт е очевиден и не се нуждае от особено доказване, макар и в миналото да са съществували и други виждания – вж. S. S. Bobtchev. *Byzance et Bulgarie. La lutte du droit Populaire bulgare contre l'influence byzantine (extrait de „La Bulgarie”, novembre 1934)*. Sofia, La Bulgarie, 1934, p. 24.

мето на императорите-иконоборци Леон III и Константин V²³. Това е първото значимо имперско законодателство след мрачния VII век, което представлява кодификация, обхващаща различни правни сфери. Еклогата пристига в България вероятно заедно с византийската мисия, покръстила страната през 864 г. Знае се, че тя е донесла и законови текстове и можем да смятаме, гдето **Еклогата** е била сред тях. Макар и да не разполагаме с южнославянски препис на текста, преобладаващото сред изследователите мнение е, че той е бил преведен от гръцкия си оригинал в Преслав. Този законов сборник поставя множество въпроси и един от тях е относно неговото разпространение в съседните на Византия страни. Той засяга много и различни правни и социални въпроси, ала след тържеството на Православието над отрицателите на иконите, в Империята е маргинализиран като творение на владетели-еретици. Така законът е заменен от т.нар. **Исагога** (*Eisagoge*), свързвана с името на св. патриарх Фотий. Този правен паметник не е превеждан на славянски език, ала в Империята има своето значение и така Еклогата няма особено голямо разпространение и разполагаме с малко гръцки преписи. Сред православните славяни напротив: тя се радва на интерес и широко разпространение. Друг съществен проблем е за конкретното прилагане на закона сред православните славяни на Балканите. Не разполагаме със сведения, които пряко да го потвърждават. В полза на такова твърдение обикновено са изтъквани разликите между византийската и славянската Еклога, които биха могли да бъдат направени с оглед прилагането ѝ в общество на съществено по-ниска степен на развитие. Никоя от тези разлики обаче не свидетелства за нарочно въвеждани промени с оглед по-сетнешно прилагане на закона, даже и претендираното, но всъщност несъществуващо пропускане на титул XII, който регламентира емфитевзата. Не разполагаме нито с акт на български владетел за промулгиране на закона, нито с частни или съдебни документи. Такава ситуация с изворите отваря пространство за всякакви спекулации, които несъмнено биха били произволни. Една от тях е относно приложимостта на закона, а друга и противоположна може да постави под съмнение такова твърдение, като се предполага, че текстът би могъл да бъде преведен не за приложението му в правната практика, а само по престижни причини и идеологическо утвърждаване на властта.

²³ L. Burgmann, (Hrsg.). *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* Frankfurt-am-Main, Löwenklau, 1983; Я. Щапов. *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI – XIII вв.* Москва, Наука, 1978.

• **Законът за съдене на людетe** е компилация въз основа на титул XVII от Еклогата, свързан с престъпленията и наказанията за тях. Законът обхваща главно углавни норми, както и такива, които се отнасят до наказателния процес, брака и други. Неговата основна цел е разпространението на християнството и на християнската нравственост в една новопокръстена страна. Несъмнена е ангажираността на Църквата и на среди от духовенството при неговото изготвяне, което най-ясно личи от включването на елементи от покаяната дисциплина в текста на един инак светски наказателен закон. Друг елемент е засилването на влиянието на Църквата и духовенството в някои от текстовете. Тази верска, социална и културна ситуация е относима към тогавашна България, но и към Великоморавия и други централноевропейски страни. Указаната пенитенциална (покаяна) практика от своя страна е характерна главно за западното християнство. Бих искал да обърна внимание на един елемент от текста: той е изграден на основата на титул XVII от Еклогата, ала към него е присъединен и титул XVIII, който има само един член и се отнася до разпределението на плячката. Така в **Закона** се повтаря точно това, което виждаме в славянския превод на Еклогата – обединяването на титул XVII и на титул XVIII. Това свидетелства за известна зависимост между двата текста. Ако приемем, че най-старият славянски закон е компилиран във Великоморавия от св. Методий и неговите ученици, а Еклогата е преведена в Преслав, то това означава, че книжовниците от кръга на цар Симеон са разполагали с текста на **Закона за съдене на людетe**, сиреч той е присъствал в България. За съжаление, ние отново не можем да кажем нищо за неговото прилагане в България. Що се отнася до Сърбия, то не разполагаме с никакви сведения западните ни съседи да са проявявали какъвто и да било интерес към **Закона за съдене на людетe**.

Във византийската ръкописна традиция, Еклогата обикновено се разпространява, придружавана от няколко други правни текста: „Земеделският закон“ (*Νόμος γεωργικός*), „Мойсеевият закон“ (*Νόμος Μωσάϊκος*), „Войнишкият закон“ (*Νόμος στρατιωτικός*) и „Родоският морски закон“ (*Νόμος ναυτικός*). Последните два не присъстват в славянската ръкописна традиция, затова ще се спрем на предходните им.

• **Земеделският закон** в неговия славянски превод представлява поделено правно наследство между България и Сърбия. Византийският му първоизвор е създаден около средата на IX в. в южна Италия, тогава под властта на Константинопол²⁴. До нас са достигнали три славянски

²⁴ Е. Э. Липшиц, и И. П. Медведев, и Е. К. Пиотровская (текст, исслед., коммент.). Медведев, И. П. (ред.). *Византийский земледельческий закон*. Ленинград, Наука,

превода на текста: 1) първият обикновено присъства в контекста на Законника на сръбския цар Стефан Душан (XIV в.) и със сигурност е извършен в Сърбия; 2) вторият присъства в ръкопис от светогорския Хилендарски манастир; 3) третият се свързва с група от единадесет източнославянски преписа на сборника **Книги законные**. Езикът на тези преписи е много стар и дава някои аргументи преводът да бъде датиран от времето на Първото българско царство в книжовния кръг на цар Симеон в Преслав²⁵. Земеделският закон регламентира отношенията в отделна селска община и се отнася до организация на производството и опазването на продукцията, както и до различни други въпроси. Той вероятно е присъствал в ранносредновековна България, макар и да нямаме преки сведения за това.

- **Мойсеевият закон** е компилация с углавноправен (наказателноправен) характер въз основата на различни ветхозаветни правила. Еврейският Библейски закон се смята за получен от Господ с посредничеството на пророка Мойсей, което и оправдава наименованието на сборника от правила. Гръцкият оригинал на текста е създаден по всяка вероятност по времето на императорите-иконоборци. Най-ранният превод намира място в сръбското **Светосавско Законоправило**, което е широко разпространено сред целия балкански славянски свят, включително и в България²⁶. Разполагаме също и с източнославянски преписи на текста.

1984; A. Schminck. Der 'Nomos Georgikos' und die Rechtspraxis (Bochum, 22.9.2005). A. Schminck. *Ausgewählte Schriften zur byzantinischen Rechtsgeschichte und Kulturgeschichte*. Frankfurt am Main, Löwenklau, 2018, S. 621 – 625; J. Koder. Nomos Georgikos. Das byzantinische Landwirtschaftsgesetz. Überlegungen zur inhaltlichen und zeitlichen Einordnung deutsche Übersetzung. *Wiener byzantinische Studien*, XXXII, Wien, Verl. ÖAW, 2020.

²⁵ А. С. Павлов (изд.). „Книги законныя“, съдържающие в себе в древне-русском переводе византийские земледельческие, уголовные, брачные и судебные. *Сб. ИАН. Т. 38, 3, 1885*, с. 41 – 90; Д. Найденова. Какви законови книги е получил от Византия княз Борис I-Михаил. *Тихова, М., и Панайотов, В. (отг. ред.). Преславска книжовна школа. Т. 10*. Шумен, УИ Еп. Константин Преславски, 2008, с. 230 – 231; idem. Земеделският, Морският закон и Прохиронът в състава на Ефремовската Кръмчая. *Palaeobulgarica* 30, 1 (2006), с. 39 – 46; idem. Правни текстове в средновековна България (IX – X в.). *Гюзелев, В., и Илиев, И., и Ненов, К. (състав.) Българският златен век. Сборник в чест на цар Симеон Велики (893 – 927)*. Пловдив, Фонд. Бълг. ист. насл., 2015, с. 197 – 198.

²⁶ М. Цибранска-Костова. Юридическата компилация „Номос мозаикос“ в Букурещката Кормчая от XVI век. *Приложение на сп. Български език, посветено на К. Мирчев* 60 (2013), с. 125 – 142; idem. *Старият Завет като юридически източник. Наблюдения върху славянската ръкописна традиция*. София, Валентин Траянов, 2016, с. 36 – 215.

- **Прохиронът** (*Προχείρων, Πρόχειρος νόμος*)²⁷ е правен сборник, който в славянска среда е назван **Закон градски**. Той е създаден по времето на т.нар. Македонски ренесанс или Първият византийски хуманизъм, който е особено важен за развитието на правната култура и на юриспруденцията в Империята. До скоро той бе неизвестен в славянски превод. Отделни елементи можеха да бъдат откривани, но цялостен превод не бе известен. Такъв е бил осъществен в Сърбия през XIII век във връзка с основаването на автокефалната Сръбска църква. Сега вече разполагаме с научно издание на текста, придружено с превод на съвременен български език и изследване, изготвени от М. Цибранска²⁸. Текстът е публикуван на основата на преписа в сръбската **Иловачка крѹмчяя**. Той вероятно е осъществен в Сърбия или по-вероятно на Света Гора в сръбска среда в началото на XIII в. За отбелязване е, че въпреки сръбския му произход, той е част от правното наследство на всички православни славяни на Балканите и в Източна Европа. Това е истински правен кодекс, който регламентира разнообразни случаи в различни правни сфери, включително и градоустройството, откъдето иде и славянското му наименование **Закон градски**.

- Колекцията, наречена **Книги законные**²⁹ е южнославянска компилация на текстове от **Прохирона**, **Закона за съдене на людетe** и от **Земеделския закон**, която има много широко разпространение в източнославянска среда. Става дума за преработен превод от гръцки оригинал и въпреки, че запазените преписи са източнославянски, архаичният език свидетелства за локализирането на превода сред южните славяни. Вероятно той е бил осъществен в Преслав по време на Първото Българско царство в книжовния кръг на цар Симеон.

- **Законник на цар Стефан Душан**. Веднага след коронацията си за „цар на сърби и гърци“ през 1346 г. Стефан Урош IV Душан повелява да се започне работата върху изготвянето на законов кодекс, който да затвърди неговата власт³⁰. Целта на владетеля е чисто идеологичес-

²⁷ К. Е. Zachariae von Lingenthal (Hrsg.). *Ho Procheiros nomos. Imperatorum Basilii, Constantini et Leonis Prochiron. Heidelbergae*, C. B. Mohr, 1837; E. H. Freshfield. *A Manual of Eastern Roman Law. The Procheiros nomos. Published by the Emperor Basil I at Constantinople between 867 and 879*. Cambridge, Cambridge UP, 1928.

²⁸ М. Цибранска-Костова. *Прохирон/Закон градски. Юридическото наследство на православното славянство*. София, Валентин Траянов, 2020.

²⁹ Павлов (1885); Липшиц, Медведев, Пиотровская. (1984), с. 233 (256; Fledbrugge (2009), р. 93 – 94; Цибранска-Костова (2019), с. 12 – 13 *et passim*.

³⁰ Текстът на Душановия законник има множество издания и преводи, като е споменат още в края на XVIII в. от митрополит Йован Раич. Ето някои по-важни от тях: Т. Новаковић. *Законик Стефана Душана, цара српског (1349 и 1354)*. Београд,

ка: той се стреми да обедини православните народи на Балканите и да възсъздаде Империята – Православното царство, със силите на сръбската държава³¹. Има и още една идеологическа причина: месианизмът у сърбите е много силен и те, както и ромеите, се изживяват като Избран Народ, а във ветхозаветния смисъл на думата Избраният Народ е народ на Закона, даден му от Господ посредством пророка Мойсей. Това е и причината Законът, правото да имат особено голямо значение у всички народи, които изграждат идеологията на Новия Израил. Съчетаването на тези две идеологии предопределя и насоките при създаване на Законника на цар Стефан Душан. Той представлява рецепция на византийското право, посредством компилирането на един нов законодателен текст³². Законникът е обявен на 21 май 1349 г. в столицата Скопие и е допълнен на събор в Серес на 31 август 1354 г. Кодексът започва с уреждане на Сръбската църква и на отношенията, свързани с нея. Следва регламентация на властта на властелите и на статуса на свободните люде, а накрая става дума за положението на тези, които се намират в една или друга степен на зависимост. Освен с уреждането на държавата, Душановият законник съдържа регламентация на брачното и семейно право, на различни отношения от гражданскоправен характер, на углавното право и на съдопроизводството. Може да се каже, че това е основният закон на Сръбското царство, което обаче не надживява задълго Стефан Душан, който е починал през 1355 г., т.е. скоро след

Државна штампарија Краљевине Србије, 1898; А. Соловјев. Законик Стефана Душана, цара српског 1349 и 1354. *Извори српског права. IV*. Београд, САНУ, 1980; Н. Радојчић. *Законик цара Стефана Душана: 1349 и 1354*. Београд, Државне штампарије, 1960; Ђ. Бубало. *Душанов законик*. Београд, Завод за уџбенике-Службени гласник, 2010; M. Burt. The Code of Stephan Dušan: Tsar and Autocrat of the Serbs and Greeks. *The Slavonic and East European Review* 28, 70 (1949), pp. 198 – 17 (part I); 28, 71 (1950), p. 516 – 519 (part II).

³¹ Тук ще посоча само по-новите изследвания: А. Batričević. *Bak Bak Legal Transplants and the Code of Serbian Tsar Stephan Dushan: A Comparative Study*. Belgrade, A. Watson Foundation, 2007, p. 1 (58; Н. Кршљанин. Сталешка неједнакост у казненом праву Душановог Законика. *Страни правни живот* 3 (2012), с. 41 – 68; Ђ. Бубало. Време Душановог законика. *Словѣне* 4 (2) (2015), p. 119 – 146; idem. Оглед из историје текста Душановог законика. Рукописно окружење. *Зборник радова Византолошког института* 50, 2 (2013), с. 725 – 740.

³² Н. Радојчић. Душанов законик и византијско право. *Зборник у част шесте стогодишница Законика цара Душана. I*. Београд, 1951, с. 45 – 57; V. M. Minale. Il Syntagma Alfabeticum di Matteo Blastares nella codificazione dello zar Stefan Dušan: alcune riflessioni di ordine cronologico. *Atti Accademia Pontaniana N. S.* 58 (2009), 53 – 66; С. Шаркић. Утицај византијског права на средњовековно српско право. *Словѣне* 4 (2) (2015), с. 106 – 118. Тук си заслужава да споменем и интересниј методологичен подход на Ана Батричевич във вече цитираниј ѝ труд (Batričević (2007)).

преработката на закона. Законникът съчетава в себе си заемки от различни византийски правни текстове. В църковната сфера на регламентация има преки позовавания на **Светосавското Законоправило**, което от своя страна е компилация на ромейски канонични прототипи. Към кодекса е добавена и една съкратена версия на **Синтагмата на Матей Властар**. В регламентацията на съдопроизводството има заемки от **Василиките** и от **Еклогата**. Законникът на цар Стефан Душан е достигнал до нас в двадесетина преписа от периода, обхващащ четири столетия след неговото създаване. Най-старият препис произхожда от Струга и е от XIV в., следван от препис от Призрен.

4. ПРАВОТО НА ИЗТОЧНИТЕ СЛАВЯНИ (РУСЬ, РУТЕНИТЕ, МОСКВА)

4.1. Ранни данни и правни сборници

4.1.1. Закон руски

Това е обичайното право на древната Русь³³. Имаме основание на смятаме, че то съчетава скандинавските традиции на управляващите варязи с тези на местното славянско население. За **Закон руски** знаем от споменаването му в по-късни текстове, сред които трябва да се подчертае **Руската Правда**, както и византийско-руските договори от X в. (912 и 945 г.). Наличните сведения сочат, че кръвното отмъщение е продължавало да бъде основен способ за решаване на възникнали казуси и конфликти и по същество то е било премахнато (частично или изцяло) едва на по-късен етап. Най-важният извод от това е, че то свидетелства за съхраняване на кръвно-родствените племенни връзки, които остават определящи в организацията на обществото. Изворовите сведения оставят впечатлението, че **Закон руски** не е бил просто съществуваща неорганизирана обичайна практика, а систематизирано обичайно право, което вероятно не е било записано, ала е било добре познато от особени **изказвачи на правото** (*iuri-dici*). На тях и на техните познания е било вероятно възможно да се позовават страните в някакъв спор. Разбира се, трябва да се има предвид, че повечето от на-

³³ М. Б. Свердлов. *От Закона русского к Русской правде*. Москва, Юридическая литература, 1988; А. А. Зимин. *Правда русская*. Москва, Древлехранилище, 1999; F. Feldbrugge. Earliest Law of Russia and its sources. F. J. M. Feldbrugge (ed.). *The Law's Beginnings*. Leiden-Boston, Martinus Nijhoff, 2003, p. 98-99, 113; F. Feldbrugge, *Law in Medieval Russia*, Martinus Nijhoff Publisher, Leiden-Boston, 2009, p. 51 – 52.

шите познания върху **Закон руски** се основават на разсъждения, изводи и спекулации, нежели на текстове, които да бихме могли поне частично убедително да реконструираме. Очевидно е, че това най-древно право на Русь се е основавало на езическите традиции на скандинавци и славяни и няма нищо общо с рецепцията на Римското право.

4.1.2. Руската Правда

Това е закон, създаден в Киевската Русь през XI век от великия княз Ярослав Мъдри или от събранието на неговите наследници³⁴. До нас то е достигнал в две редакции: кратка и пространна. Според преобладаващото мнение Кратката редакция е по-древна. Според въведението към нея тя е била създадена на събрание на синовете на великия княз Ярослав Мъдри, докато Пространната редакция цитира самия Ярослав като създател на закона. Това, разбира се, би могло да е резултат от търсенето на по-голям престиж и легитимност на текста и правилата в него у авторитета на неговия създател. Най-старата част от Правдата е назована **Древната Правда** и се състои от първите 18 члена на Кратката редакция. За нея се смята, че е дело на самия Ярослав Мъдри, а следващият текст е дела на синовете му. За отбелязване е, че Пространната Правда включва Кратката изцяло. Най-старите преписи, достигнали до нас, са от втората половина на XIII в., което дава основание да смятаме, че компилацията от по-стари текстове е извършена по всяка вероятност през XII век, след смъртта на Владимир Мономах през 1125 г.

Руската Правда съдържа правила от сферата на наказателното, гражданското, брачното и други правни клонове. Тя може да бъде разглеждана като типичен ранносредновековен правен сборник, резултат и свидетелство за развитие на държавността в Русь. Той не е бил създаден изведнъж, а в продължителен период и на отделни стъпки въз основа на обичаите и на различни външни правни влияния.

³⁴ Издания на текста: Б. Д. Греков (ред.). *Правда русская. Тексты. Т. I*. Москва – Ленинград, ИАН СССР, 1940; *Комментарии. Т. II*. Москва – Ленинград, ИАН СССР, 1947. Изследвания: Ф. В. Тарановский. *История русского права*. Москва, Зерцало, 2004; Свердлов (1988); *idem*. *Русская правда. Пособие к спецкурсу*. Санкт-Петербург, Образование, 1992; Зимин (2009); С. В. Юшков (авт.), и В. А. Томсинов (предисл., ред.). *Русская правда: Происхождение, источники, её значение*. Москва, Зерцало, 2010; F. Feldbrugge. *Earliest Law of Russia and its sources. Feldbrugge, F. J. M. (ed.). The Law's Beginnings*. Leiden-Boston, Martinus Nijhoff, 2003, p. 93 – 113; F. Feldbrugge. *Law in Medieval Russia*. Leiden – Boston, Martinus Nijhoff, 2009.

4.2. Рецепция на византийското право

Преди всичко трябва да се отбележи, гдето реципираните в Русь, а сетне и сред всички източнославянски народи, правни текстове като цяло съвпадат с тези, които намираме у южните славяни. Това дава основание да твърдим, че поне една значителна част е дошла от Балканите. За отбелязване е също, че повечето преведени от гръцки текстове или компилирани въз основата на византийски оригинали са достигнали до нас в източнославянски преписи³⁵. Най-съществената част от рецепцията на византийското право в Русь се намира в **Крѣмчая книга**, но тя ще бъде представена по-нататък в настоящото изследване.

Мерило праведное е руски правен сборник, създаден през XIII – XIV в.³⁶. Най-ранният ръкопис, съдържащ негов препис е т.нар. Троицки препис от втората половина на XIV век, който се смята за основен и стандартен при изучаването на текста. Колекцията започва с похвални реторични и други църковни слова, включващи и тези за „праведния съдия“. Последващото изложение съдържа – изцяло или само частично, текстове от номоканони, Еклогата, Прохирона, Закона за съдене на людетe и други. Можем да забележим силно присъствие на светското право, ала самата колекция не е светскоправна. Тя навярно е съставена в църковни среди, макар и да е била ползвана от светски съдилища. По същество, сборникът е замислен като наръчник и нравствено поучение за съдии. Възможно е той да е продължител на по-ранни сборници и да има свой протограф, но това е само предположение, тъй като такъв не е открит.

5. ПРАВОТО В МАДЖАРСКО

Унгария представлява по-особен случай в рамките на това наше изложение по причина на различния произход и различните традиции на маджарите, които при това само при първите стъпки на своята история са в сферата на Византия, а сетне се присъединяват към латинския Запад, макар и винаги да остават тясно свързани с Изтока. Те са угрофински народ, пристигнал в Средна Европа от степта, където векове е

³⁵ За обобщението вж.: Я. Щапов. *Византийская „Эклога законов“ в русской письменной традиции. Исследование, издание текстов и комментарии*. Санкт-Петербург, Изд. Олега Абышко; Fledbrugge (2009), p. 59 – 128.

³⁶ М. Н. Тихомиров. *Мерило праведное по рукописи XIV века*. Москва, ИАН СССР, 1961; Fledbrugge (2009), p. 88 sq., 92 – 93, 126.

пребивавал в преобладаващо хунско-тюркско-монголска среда, а сетне се установява в Панония, заедно със славянски племена и попада под силното двойно влияние на Византия и на Свещената Римска империя. В зората на своята история унгарското кралство възприема традициите на Източната империя, които се съхраняват и по-късно на местно ниво и в сферата на каноничното право³⁷. Впоследствие маджарите стават част от западното християнство и са под влиянието на Светия престол в Рим. Унгария създава свой закон по-рано от другите народи от региона, който достига до нас в доста объркано състояние. Най-старият препис е от късния XII в., а следващите едва от XV – XVI в. Трудно е да бъде отделена оригиналната част от последвалите добавки. Дългите дискусии налагат да се приеме, че вероятно законите са създавани стъпка по стъпка, което би могло да обясни както традицията и единството на текстовете, така и различността им в отделни техни части.

Ранното маджарско законотворчество се свързва с името на основателя на държавата – св. крал Стефан. Текстовете поне частично са създадени по негово време, ала със сигурност авторитетът на името му е използван, за да се засили уважението към правилата. **Законите на св. Стефан** (*Leges Sancti Stephani*) следват главната насока, характерна за епохата, определена от християнизацията на народите и централизацията на властта във формиращите се държави³⁸. Особено внимание в тях е отредено на защитата на особата, на властта и на богатата на краля. Все пак главният акцент е поставен върху покръстването и укрепването на християнството у народа: имаме правила за забрана на езическите култове и утвърждаване на християнството, за християнския брак, за спазване на християнските изисквания при сексуалното общуване, за отхвърляне на някои предишни всекидневни практики (напр. за прическата), против магиите и преследването на магьосниците. Разбира се, **Законите** преследват и другите престъпления, познати на всяко законодателство и уреждат правораздаването.

³⁷ P. Žeňuch, и E. B. Белякова, и Д. Найденова, и P. Zubko, и Š. Marinčák, *Ужгородский рукописный Псевдозонар. Правила монашеской и светской жизни рубежа XVI – XVII вв.* (= *Monimenta byzantine-slavica et Latina Slovaciae*, V). Bratislava – Москва – София – Košice, Veda, 2018, p. 142 – 145.

³⁸ J. M. Bak, and G. Bónis, and J. R. Sweeney (ed.). *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary, vol. I, 1000–1301*. Bakersfield – Calif, Charles Schlacks, Jr., 1989, p. 1–11; M. Jánosi. *Törvényalkotás a korai Árpád-korban*. Szeged, A Szegedi Középkorász Műhely, 1996; G. Hamza, *Les lois de Saint Étienne et l'Europe*. Hamza, G. (ed.). *Sanctus Stephanus et Europa*. Budapest, Művelődési és Közoktatási Minisztérium, 1991, p. 15 – 23; N. Berend, and Pr. Urbańczyk, and Pr. Wiszewski. *Central Europe in the High Middle Ages. Bohemia, Hungary and Poland c. 900 – c. 1300*. Cambridge, CUP, 2013, p. 157 – 160.

Не само св. Стефан, но и следващите маджарски крале се проявяват като много активни в законодателството. Самите закони са оформяни като актове на смесени събрания на духовенството и светски сановници, председателствани от краля. Присъствието на Църквата със сигурност е съществен елемент, който повлиява силно върху законодателството. Самото законодателство и сведенията ни за него са не по-малко объркани от тези през по-ранната епоха³⁹: т.нар. „Закони на крал Ладислав I“⁴⁰ са достигнали до нас в рамките на три правни сборника в ръкописи от XV – XVI в. Първият съдържа решения на Събора в Соболч (Szabolcs, 1092) с по-късни добавки, отнасящи се до църковни въпроси. Вторият е недатиран. Третият съдържа законодателство на наследниците на крал Ладислав I – крал Соломон (1063 – 1074) и крал Геза I (1074 – 1077). Трябва да се отбележи, че няма единомислие по въпроса дали Първият събор в Естергом е проведен по времето на Ладислав или при неговия син – крал Коломан в началото на XII век. Законникът на крал Коломан е бил създаден вероятно ок. 1104 г., ала най-ранните, достигнали до нас преписи са от XV – XVI в. Във всеки случай текстовете, с които разполагаме, са изградени постепенно и завършени по-късно от първоначалния вариант, като свидетелстват и за силното влияние на германското право. Намираме разпоредби, отнасящи се до църковните и до държавните институции, до собствеността, облагането, престъпленията и до широк спектър обществени отношения.

Правосъдието е право и задължение на краля⁴¹, който е върховен съдия и е правораздавал на особени събирания на двора, но обикновено оторизиран от владетеля да осъществява тази дейност е бил палатинът (*palatinus comes*, унг. *nádor*), което става постоянно след времето на крал Стефан II. В провинциите правораздаването е било в компетенциите на **жупана** (*ispán, comes*). Процесът е бил изцяло устен без водене на протокол чак до края на XII в., въпреки наличието на писано право. Впоследствие съдиите са назначавали съдебен **пристав** (*pristaldus, poroszló*), който е имал важна роля във въвеждането на писмени протоколи и решения през XII в.

Сведенията ни за положението в Маджарско свидетелстват за силна държава, която постепенно се утвърждава заедно в развитието на правната система. Всичко това се случва при влиянието на Византия, което впоследствие е заменено с това на Свещената Римска Империя. След

³⁹ Berend, Urbán, Wiszewski (2013), p. 217 – 218.

⁴⁰ Крал на Унгария (1077 – 1095) и на Хърватско (1091 – 1095).

⁴¹ Berend, Urbán, Wiszewski (2013), p. 218 – 221.

завладяването на Хърватско, унгарските крале прибавят и тази страна към владенията на короната на св. Стефан. Така, Унгария и Хърватско имат споделена правна история, при която обичайните норми са заменяни с писани под унгарско влияние⁴².

Макар и през Средновековието разграничаването между светско и църковно право да е много условно, то в настоящото изследване се опитахме да проследим светското законодателство в страните от европейската периферия на Империята. На каноничното право ще се спрем в отделно изследване, макар и тясно свързано с това, което е пред нас.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Bak, J. M., and Bónis, G., and Sweeney, J. R. (ed.). *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary, vol. I, 1000 – 1301*. Bakersfield – Calif, Charles Schlacks, Jr., 1989.

Batrićević, A. *Legal Transplants and the Code of Serbian Tsar Stephan Dushan: A Comparative Study*. Belgrade, A. Watson Foundation, 2007.

Berend, N., and Urbańczyk, Pr., and Wiszewski, Pr. *Central Europe in the High Middle Ages. Bohemia, Hungary and Poland c. 900 – c. 1300*. Cambridge, CUP, 2013.

Biliarsky, Iv. První stat' Zákona sudnyho ljudem a právní dědictví moravské misie svatých bratří Cyrila a Metoděje. *Kouřil, P. et al. (ed.). Cyrilometodějská misie a Evropa – 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu*. Brno, Archeologický ústav Akademie věd ČR, 2014, p. 216 – 226.

Biliarsky, Iv. *Word and Power in Mediaeval Bulgaria*. Leiden – Boston, Brill, 2011.

Biliarsky, Iv., and Tsibranska-Kostova, M. Legatum iuridicum Sancti Methodii et les Balkans. *Études balkaniques* 19, 20 (2013 – 2014), p. 43 – 61.

Bobtchev, S. S. *Byzance et Bulgarie. La lutte du droit Populaire bulgare contre l'influence byzantine (extrait de „La Bulgarie“, novembre 1934)*. Sofia, La Bulgarie, 1934.

Bogišić, B. *Pisani zakoni na slovenskom jugu*. Zagreb, Југославенска академија знаности и умјетности, 1872.

⁴² D. Karbić i Br. Grbavac. Pravo i pragmatična pravna pismenost. *Nikolić, J., Zr. (ed.). Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlja u ranome srednjem vijeku (oko 550-oko 1150)*. Zagreb, Matica hrvatska, 2015, p. 237 – 253.

Burgmann, L. (Hrsg.). *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* Frankfurt-am-Main, Löwenklau, 1983.

Burr, M. The Code of Stephan Dušan: Tsar and Autocrat of the Serbs and Greeks. *The Slavonic and East European Review* 28, 70 (1949), pp. 198 – 17 (part I); 28, 71 (1950), p. 516 – 519 (part II).

Cliteur, P. B. Incipient Law. Aspects of Legal Philosophy. *Feldbrugge F. J. M. (ed.). The Law's Beginnings*. Leiden-Boston, Martinus Nijhoff, 2003.

Dostal, A. *Clozianus Codex glagoliticus*. Praha, Československá akademie věd. Sekce jazyka a literatury, 1959.

Feldbrugge, F. Earliest Law of Russia and its sources. *Feldbrugge, F. J. M. (ed.). The Law's Beginnings*. Leiden-Boston, Martinus Nijhoff, 2003.

Feldbrugge, F. *Law in Medieval Russia*. Leiden – Boston, Martinus Nijhoff, 2009.

Freshfield, E. H. *A Manual of Eastern Roman Law. The Procheiros nomos. Published by the Emperor Basil I at Constantinople between 867 and 879*. Cambridge, Cambridge UP, 1928.

Grivec, F. Duo sermons s. Methodii Thessalonicensis. *Orientalia christiana periodica* 16 (1950), p. 440 – 448.

Grivec, F. Zakon Sudnyi in Clozov Glagolit. *Slovo* 6 – 8 (1957), pp. 35 – 45.

Hamza, G. Les lois de Saint Étienne et l'Europe. *Hamza, G. (ed.). Sanctus Stephanus et Europa*. Budapest, Művelődési és Közoktatási Minisztérium, 1991.

Hube, R. *O znaczeniu prawa rzymskiego i rzymsko-bizantyńskiego u narodów słowiańskich*. Warszawa, Drukarni Gazety Polskiej, 1868.

Jánosi, M. *Törvényalkotás a korai Árpád-korban*. Szeged, A Szegedi Középkorász Műhely, 1996.

Karbić, D., i Grbavac, Br. Pravo i pragmatična pravna pismenost. *Nikolić, J., Zr. (ed.). Nova zrakla u europskom svjetlu. Hrvatske zemlja u ranome srednjem vijeku (oko 550-oko 1150)*. Zagreb, Matica hrvatska, 2015, p. 237 – 253.

Koder, J. Nomos Georgikos. Das byzantinische Landwirtschaftsgesetz. Überlegungen zur inhaltlichen und zeitlichen Einordnung deutsche Übersetzung. *Wiener byzantinische Studien*, XXXII, Wien, Verl. ÖAW, 2020.

Maksimovič, K. Aufbau und Quellen des altrussischen Ustjuger Nomokanons. *Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Fontes Minores* 22, 10 (1998), SS. 477 – 508.

Minale, V. M. Il Syntagma Alphabeticum di Matteo Blastares nella codificazione dello zar Stefan Dušan: alcune riflessioni di ordine cronologico. *Atti Accademia Pontaniana N. S.* 58 (2009), 53 – 66.

Procházka, V. Posluch et vidok dans le droit slave. *Byzantinoslavica* 20, 1959, pp. 231 – 251.

Schmid, H. F. La legislazione bizantina e la pratica giudiziaria occidentale nel più antico codice slavo. Moschetti, G. (a cura di). *Atti del Congresso internazionale di diritto romano e di storia del diritto, Verona 27-28-29-IX-1948, vol. I*. Milano, 1951, pp. 397 – 403.

Schminck, A. Der ‘Nomos Georgikos’ und die Rechtspraxis (Bochum, 22.9.2005). *Schminck, A. Ausgewählte Schriften zur byzantinischen Rechtsgeschichte und Kulturgeschichte*. Frankfurt am Main, Löwenklau, 2018, S. 621 – 625.

Shoemaker, K. Germanic Law. *Pihlajamäki, H., and Dubber, M. D., and Godfrey, M. (Ed.). The Oxford Handbook of European Legal History*. Oxford, OUP, 2018, Online Publication Date: Aug 2018 DOI:10.1093/oxfordhb/9780198785521.013.11 (посетен 23 03. 2022).

Tsibranska-Kostova, M. Le premier pénitentiel vieux slave Zapovedi svetih otec en tant que modèle de texte. *Scripta & E-Scripta* 2 (2004), pp. 243 – 258.

Vašica, J. Anonimní homilie rukopisu Clozova po stránce právní. *Slavia* 25 (1956), p. 221 – 233.

Vašica, J. K lexiku Zakona Sudného Ljudem. *Slavistična Revija* 10, 1 – 4 (1957), pp. 61 – 66.

Vašica, J. K otázce původu Zakona Sudného Ljudem. *Slavia* 30, 1 (196), pp. 1 – 19.

Vašica, J. L’origine cyrillo-méthodienne du plus ancien code slave, dit ‘Zakon sudnyj ljudem’. *Byzantinoslavica* 12, 1 – 2 (1951), pp. 154 – 174.

Zachariae von Lingenthal, K. E. (Hrsg.). *Ho Procheiros nomos. Imperatorum Basilii, Constantini et Leonis Prochiron*. Heidelbergae, C. B. Mohr, 1837.

Žeňuch, P., и Белякова, Е. В., и Найденова, Д., и Zubko, P., и Marinčák, Š. *Ужгородский рукописный Псевдозонар. Правила монашеской и светской жизни рубежа XVI – XVII вв. (= Monimenta byzantine-slavica et Latina Slovaciae, V)*. Bratislava – Москва – София – Košice, Veda, 2018 (Žeňuch, P., i Belyakova, E. V., i Najdenova, D., i Zubko, P., i Marinčák, Š. *Uzhgorodskij rukopisnyj Psevdozonar. Pravila monasheskoj i svetskoj zhizni rubezha XVI – XVII vv. (= Monimenta byzantine-slavica et Latina Slovaciae, V)*. Bratislava – Moskva – Sofiya – Košice, Veda, 2018).

Βέκκερ, Ιμμ. (φιλολογική ἀποκατάστις). *Λεξικὸν Σούδα (Σουΐδα)*. Γεωργιάδης – Βιβλιοθήκη τῶν Ελλήνων. 8, 1990 (Vékker, Imm. (philologyikē apokatástis). *Lexikòn Souída (Souída)*. Yeoryiádis – Vivliothíki ton Ellínon. 8, 1990).

Ангелов, Б., и Кодов, Хр. *Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. 3.* София, БАН, 1973 (Angelov, B., i Kodov, Hr. *Kliment Ohridski. Sabrani sachenia. T. 3.* Sofia, BAN, 1973).

Андреев, М. Към въпроса за произхода и същността на ЗСЛ. *ГСУ, ЮФ* 49 (1957), с. 1 – 60 (Andreev, M. Kam voproso za proizhoda i sa-shtnostta na ZSL. *GSU, YuF* 49 (1957), s. 1 – 60).

Андреев, М. ЗСЛ – старобългарски правен паметник. *Правна мисъл* 1 (1958), с. 13 – 27 (Andreev, M. ZSL – starobalgarski praven pametnik. *Pravna misal* 1 (1958), s. 13 – 27).

Андреев, М. ЗСЛ – ценен паметник на българската средновековна култура. *Език и литература* 3 (1968), с. 1 – 18 (Andreev, M. ZSL – tse-nen pametnik na balgarskata srednovekovna kultura. *Ezik i literatura* 3 (1968), s. 1 – 18).

Андреев, М. Къде е бил създаден ЗСЛ? *Славянска филология* 5 (1963), с. 113 – 136 (Andreev, M. Kade e bil sazdaden ZSL? *Slavyanska filologia* 5 (1963), s. 113 – 136).

Андреев, М. Является ли ЗСЛ древнеболгарским юридическим памятником? *Славянский архив* 2 (1959), с. 3 – 22 (Andreev, M. YAvly-aetsya li ZSL drevnebolgarskim yuridicheskim pamyatnikom? *Slavyanskij arhiv* 2 (1959), s. 3 – 22).

Божилев, Н. Извор за историята на българското право. *Responsa Nicolai Papae I ad consulta Bulgarorum. Сб. БАН, 6, Клон Историко-филологичен и Философско-обществен* 4 (1916), с. 1 – 117 (Blagoev, N. Izvor za istoriyata na balgarskoto pravo. *Responsa Nicolai Papae I ad consulta Bulgarorum. Sb. BAN, 6, Klon Istoriko-filologichen i Filosofsko-obshtestven* 4 (1916), s. 1 – 117).

Божилев, Ив. *История на средновековна България. Т. I. Варварска България.* София, Българ. ист. насл., 2017, с. 77 – 119 (Bozhilov, Iv. *Istoria na srednovekovna Bulgaria. T. I. Varvarska Bulgaria.* Sofia, Balg. istor. nasl., 2017, s. 77 – 119).

Бубало, Ъ. Време Душановог законика. *Словѣне* 4 (2) (2015), р. 119 – 146 (Bubalo, Ъ. Vreme Dušanovog zakonika. *Slovъne* 4 (2) (2015), p. 119 – 146).

Бубало, Ъ. *Душанов законик.* Београд, Завод за уџбенике-Службени гласник, 2010 (Bubalo, Ъ. *Dušanov zakonik.* Beograd, Zavod za udžbenike-Službeni glasnik, 2010).

Бубало, Ъ. Оглед из историје текста Душановог законика. Рукописно окружење. *Зборник радова Византолошког института* 50 2 (2013), с. 725 – 740 (Bubalo, Ъ. Ogled iz istorije teksta Dušanovog zako-

nika. Rukopisno okruženje. *Zbornik radova Vizantolopškog instituta* 50, 2 (2013), s. 725 – 740).

Ганев, В. *Законъ соудный людьмъ*. София, БАН, 1959 (Ganev, V. *Zakona soudnyi lyudyma*. Sofia, BAN, 1959).

Греков, Б. Д. (ред.). *Правда русская. Тексты. Т. I*. Москва – Ленинград, ИАН СССР, 1940; *Комментарии. Т. II*. Москва – Ленинград, ИАН СССР, 1947 (Grekov, B. D. (red.). *Pravda russkaya. Teksty. T. I*. Moskva – Leningrad, IAN SSSR, 1940; *Kommentarii. T. II*. Moskva – Leningrad, IAN SSSR, 1947).

Гюзелев, В. Приобщаване на българите към християнството: хан Борис I – Михаил Покръстителят. *Божилков, Ив., и Гюзелев, В. (ред.), История на средновековна България. VII – XIV век. Т. I. История на България в три тома*. София, Анупис, 1999, с. 169 – 195 (Gyuzelev, V. Priobshtavane na balgarite kam hristiyanstvoto: han Boris I – Mihail Pokrastitelyat. *Bozhilov, Iv., i Gyuzelev, V. (red.), Istoria na srednovekovna Bulgaria. VII – XIV vek. T. I. Istoria na Bulgaria v tri toma*. Sofia, Anubis, 1999, s. 169 – 195).

Дечев, Д. (изд. и превод). *Отговорите на Папа Николай I на допитванията на българите (Responsa Nicolai Papae I ad consulta Bulgarorum)*. София, Печатница на Армейския военно-издателски фонд, 1922, с. 1 – 119 (Dechev, D. (izd. i prevod). *Otgovorite na Papa Nikolay I na dopitvaniyata na balgarite (Responsa Nicolai Papae I ad consulta Bulgarorum)*. Sofia, Pechatnitsa na Armeyskia voenno-izdatelski fond, 1922, s. 1 – 119).

Зимин, А. А. *Правда русская*. Москва, Древлехранилище, 1999 (Zimin, A. A. *Pravda russkaya*. Moskva, Drevlekhranilishche, 1999).

Златарски, В. Н. *История на българската държава през средните векове. Т. I. Ч. I. Епоха на хуно-българското надмощие*. София, Наука и изкуство, 1970 (Zlatarski, V. N. *Istoria na balgarskata darzhava prez srednite vekove. T. I. Ch. I. Epoha na huno-balgarskoto nadmoshtie*. Sofia, Nauka i izkustvo, 1970).

Илиевска, Кр. *Законъ соудный людьмъ*. Скопје, МАНУ, 2004 (Ilievska, Kr. *Zakonъ soudnyi lyudymъ*. Skopje, MANU, 2004).

Калачов, Н. *Исследования о русской правде. Ч. I*. Москва, Тип. Августа Семена, 1846 (Kalachov, N. *Issledovaniya o russkoj pravde. CH. 1*. Moskva, Tip. Avgusta Semena, 1846).

Калачов, Н. *О значении Кормчей в систем древнего русского права*. Москва, Унив. тип., 1860 (Kalachov, N. *O znachenii Kormchej v sistem drevnego russkogo prava*. Moskva, Univ. tip., 1860).

Кршљанин, Н. Сталешка неједнакост у казненем праву Душановог Законика. *Страни правни живот* 3 (2012), с. 41 – 68 (Kršljanin, N. Staleška nejednakost u kaznenom pravu Dušanovog Zakonika. *Strani pravni život* 3 (2012), s. 41 – 68).

Липшиц, Е. Э., и Медведев, И. П., и Пиотровская, Е. К. (текст, исслед., коммент.). Медведев, И. П. (ред.). *Византийский земледельческий закон*. Ленинград, Наука, 1984 (Lipshic, E. E., i Medvedev, I. P., i Piotrovskaya, E. K. (tekst, issled., komment.). Medvedev, I. P. (red.). *Vizantijskij zemledel'cheskij zakon*. Leningrad, Nauka, 1984).

Максимович, К. А. «Заповеди святых отец». *Латинский пенитенциал VIII в. в церковнославянском переводе*. Москва, ПСТГУ, 2008 (Maksimovich, K. A. «Zapovedi svyatyh otec». *Latinskij penitencijal VIII v. v cerkovnoslavyanskom perevode*. Moskva, PSTGU, 2008).

Максимович, К. *Законъ соудныи людѣмъ: Источниковедческие и лингвистические аспекты исследования славянского юридического памятника*. Москва, Древлехранилище, 2004 (Maksimovich, K. *Zakon „soudnyi lyud'm“: Istochnikovedcheskie i lingvisticheskie aspekty issledovaniya slavyanskogo yuridicheskogo pamyatnika*. Moskva, Drevlekhраниlishche, 2004).

Найденова, Д. Земеделският, Морският закон и Прохиронът в състава на Ефремовската Кръмчая. *Palaeobulgarica* 30, 1 (2006), с. 39 – 46 (Naydenova, D. Zemedelskiyat, Morskiyat zakon i Prohironat v sastava na Efremovskata Kramchaya. *Palaeobulgarica* 30, 1 (2006), с. 39 – 46).

Найденова, Д. Историческата достоверност на лексикона „Суда“ като източник за законодателството на хан Крум. *Старобългарска литература* 35 – 36 (2006), с. 167 – 180 (Naydenova, D. Istoricheskata dostovernost na leksikona „Suda“ като iztochnik za zakonodatelstvoto na han Krum. *Starobalgarska literatura* 35 – 36 (2006), s. 167 – 180).

Найденова, Д. Какви законови книги е получил от Византия княз Борис I-Михаил. Тихова, М., и Панайотов, В. (отг. ред.). *Преславска книжовна школа. Т. 10*. Шумен, УИ Еп. Константин Преславски, 2008, с. 230 – 231 (Naydenova, D. Kakvi zakonovi knigi e poluchil ot Vizantia knyaz Boris I-Mihail. Tihova, M., i Panayotov, V. (otg. red.). *Preslavska knizhovna shkola. T. 10*. Shumen, UI Ep. Konstantin Preslavski, 2008, s. 230 – 231).

Найденова, Д. Правни текстове в средновековна България (IX – X в.). Гюзелев, В., и Илиев, И., и Ненов, К. (състав.) *Българският златен век. Сборник в чест на цар Симеон Велики (893 – 927)*. Пловдив, Фонд. Бълг. ист. наследство, 2015, с. 197 – 198 (Naydenova, D. Pravni tekstove v srednovekovna Bulgaria (IX – X v.). Gyuzelev, V., i Iliev, I.,

i Nenov, K. (sastav.) *Balgarskiyat zlaten vek. Sbornik v chest na tsar Simeon Veliki (893 – 927)*. Plovdiv, Fond. Balg. ist. nasledstvo, 2015, s. 197 – 198).

Новаковић, Т. *Законик Стефана Душана, цара српског (1349 и 1354)*. Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, 1898 (Novaković, T. *Zakonik Stefana Dušana, cara srpskog (1349 i 1354)*. Beograd, Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1898).

Павлов, А. С. (изд.). „Книги законныя“, содержащие в себе в древне-русском переводе византийские земледельческие, уголовные, брачные и судебные. *Сб. ИАН. Т. 38, 3, 1885*, с. 41 – 90 (Pavlov, A. S. (izd.). „Knigi zakonnyya“, soderzhayushchie v sebe v drevne-russkom perevode vizantijskie zemledel'cheskie, ugovnnye, brachnye i sudebnye. *Sb. IAN. T. 38, 3, 1885*, s. 41 – 90).

Радојчић, Н. Душанов законик и византијско право. *Зборник у част шесте стогодишница Законика цара Душана. I*. Београд, 1951, с. 45 – 57 (Radojčić, N. *Dušanov zakonik i vizantijsko pravo. Zbornik u čast šeste stogodišnica Zakonika cara Dušana. I*. Beograd, 1951, s. 45 – 57).

Радојчић, Н. *Законик цара Стефана Душана: 1349 и 1354*. Београд, Државне штампарије, 1960 (Radojčić, N. *Zakonik cara Stefana Dušana: 1349 i 1354*. Beograd, Državne štamparije, 1960).

Розенкампф, Г. А. *Обозрение Кормчей книги и историческом виде*. Москва, Унив. тип., 1829 (Rozenkampf, G. A. *Obozrenie Kormchej knigi i istoricheskome vide*. Moskva, Univ. tip., 1829).

Свердлов, М. Б. *Русская правда. Пособие к спецкурсу*. Санкт-Петербург, Образование, 1992 (Sverdlov, M. B. *Russkaya pravda. Posobie k speckursu*. Sankt-Peterburg, Obrazovanie, 1992).

Свердлов, М. Б. *От Закона русского к Русской правде*. Москва, Юридическая литература, 1988 (Sverdlov, M. B. *Ot Zakona russkogo k Russkoj pravde*. Moskva, YUridicheskaya literatura, 1988).

Соболевский, А. И. Церковно-славянские тексты моравского происхождения. *Русский филологический вестник* 43 (1900), с. 150 – 217 (Sobolevskij, A. I. *Cerkovno-slavyanskie teksty moravskogo proiskhozhdeniya. Russkij filologicheskij vestnik* 43 (1900), s. 150 – 217).

Соловјев, А. *Законик Стефана Душана, цара српског 1349 и 1354. Извори српског права. IV*. Београд, САНУ, 1980 (Solovjev, A. *Zakonik Stefana Dušana, cara srpskog 1349 i 1354. Izvori srpskog prava. IV*. Beograd, SANU, 1980).

Тарановский, Ф. В. *История русского права*. Москва, Зерцало, 2004 (Taranovskij, F. V. *Istoriya russkogo prava*. Moskva, Zercalo, 2004).

Тихомиров, М. Н. *Мерило праведное по рукописи XIV века*. Москва, ИАН СССР, 1961 (Tihomirov, M. N. *Merilo pravednoe po rukopisi XIV veka*. Moskva, IAN SSSR, 1961).

Толочко, А. *Краткая редакция Правды русской: происхождение текста* (Ruthenica. Supplementum 2). Київ, Інститут історії України НАН України, 2009 (Tolochko, A. *Kratkaya redakciya Pravdy russkoj: proiskhozhdenie teksta* (Ruthenica. Supplementum 2). Kyïv, Instytut istoriji Ukraïny НАН Ukraïny, 2009).

Троицкий, С. В. Св. Мефодий как автор Закона судного людям. *Македония и македонцы в прошлом*. Скопье, 1970, с. 441 – 453 (Troickij, S. V. Sv. Mefodij kak avtor Zakona sudnogo lyudyam. *Makedoniya i makedoncy v proshlom*. Skor'e, 1970, s. 441 – 453).

Троицкий, С. В. Святой Мефодий как славянский законодатель. *Богословские труды* 2. Москва, 1961, с. 84 – 141 (Troickij, S. V. Svyatoj Mefodij kak slavyanskij zakonodatel'. *Bogoslovskie trudy* 2. Moskva, 1961, s. 84 – 141).

Цибранска-Костова, М. *Покайната книжнина на Българското средновековие IX – XVIII в. (езиково-текстологични и културологични аспекти)*. София, Валентин Траянов, 2011 (Tsibranska-Kostova, M. *Pokaynata knizhnina na Balgarskoto srednovekovie IX – XVIII v. (ezikovo-tekstologichni i kulturologichni aspekti)*. Sofia, Valentin Trayanov, 2011).

Цибранска-Костова, М. *Старият Завет като юридически източник. Наблюдения върху славянската ръкописна традиция*. София, Валентин Траянов, 2016 (Tsibranska-Kostova, M. *Stariyat Zavet kato yuridicheski iztochnik. Nablyudenia varhu slavyanskata rakopisna traditsia*. Sofia, Valentin Trayanov, 2016).

Цибранска-Костова, М. *Формиране и развитие на старобългарските лексикални норми в църковноюримическата книжнина*. София, Валентин Траянов, 2000 (Tsibranska-Kostova, M. *Formirane i razvitie na starobalgarskite leksikalni normi v tsarkovnoyuridicheskata knizhnina*. Sofia, Valentin Trayanov, 2000).

Цибранска-Костова, М. Законът и Законовите книги: два примера от преводната юридическа книжнина на славянския юг през XIV в. *Известия на Института за български език* 32 (2019), с. 12 – 13 (Tsibranska-Kostova, M. *Zakonat i Zakonovite knigi: dva primera ot prevodnata yuridicheska knizhnina na slavyanskia yug prez XIV v. Izvestia na Instituta za balgarski ezik* 32 (2019), с. 12 – 13).

Цибранска-Костова, М. *Прохирон / Закон градски. Юридическото наследство на православно славянство*. София, Валентин Траянов,

2020 (Tsibranska-Kostova, M. *Prohiron / Zakon gradski. Yuridicheskoto nasledstvo na pravoslavnoto slavyanstvo*. Sofia, Valentin Trayanov, 2020).

Цибранска-Костова, М. Юридическата компилация „Номос мозаикос“ в Букурещката Кормчая от XVI в. *Приложение на сп. Български език, посветено на К. Мирчев* 60 (2013), с. 125 – 142 (Tsibranska-Kostova, M. Yuridicheskata kompilatsia „Nomos mozaikos“ v Bukureshhtkata Kormchaya ot XVI v. *Prilozhenie na sp. Balgarski ezik, posveteno na K. Mirchev* 60 (2013), s. 125 – 142).

Шаркић, С. Утицај византијског права на средњовековно српско право. *Словјне* 4 (2) (2015), с. 106 – 118 (Šarkyћ, S. Uticaj vyzantijskoh prava na srednjovekovno srpsko pravo. *Slovъne* 4 (2) (2015), s. 106 – 118).

Щапов, Я. *Византийская „Эклога законов“ в русской письменной традиции. Исследование, издание текстов и комментарии*. Санкт-Петербург, Изд. Олега Абышко, 2011 (SHCHarov, YA. *Vizantijskaya „Ekloga zakonov“ v russkoj pis'mennoj tradicii. Issledovanie, izdanie tekstov i kommentarii*. Sankt-Peterburg, Izd. Olega Abyshko, 2011).

Щапов, Я. *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI – XIII вв.* Москва, Наука, 1978 (SHCHarov, YA. *Vizantijskoe i yuzhnoslavyanskoe pravovoe nasledie na Rusi v XI – XIII vv.* Moskva, Nauka, 1978).

Юшков, С. В. (авт.), и Томсинов, В. А. (предисл., ред.). *Русская правда: Происхождение, источники, её значение*. Москва, Зерцало. 2010 (YUshkov, S. V. (avt.), i Tomsinov, V. A. (predisl., red.). *Russkaya pravda: Prois-hozhdenie, istochniki, eyo znachenie*. Moskva, Zercalo. 2010).

Яновски, Б. Още по въпроса за произхода и същността на ЗСЛ. *ГСУ, ЮФ* 52, 2 (1962), с. 323 – 404 (Yanovski, B. Oshte po vaprosa za proizhoda i sashtnostta na ZSL. *GSU, YuF* 52, 2 (1962), s. 323 – 404).